

Явор МИЛТЕНОВ

*Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, БАН (България, София)
yavor.miltenov@gmail.com*

Съвпадащи лексикални решения в преписи на Осмокнижието и на Тълковните пророчески книги

Шестнадесетте старозаветни пророчески книги и Осмокнижието имат, както изглежда, независимо разпространение в славянската средновековна книжнина. Не е известен ранен ръкопис, който да ги е съдържал в едно книжно тяло, отсъстват и аргументи за доказването на такъв изгубен днес протограф. Документирано е със сигурност единствено, че техни текстови версии са се „срещали“ една с друга в по-късни от създаването им компилации, а са били обединявани в цялостни библейски корпуси от XIV в. нататък. Що се отнася до ранната им текстологическа история от IX–X в., пресечните точки помежду им са две, те засягат библейския текст: първата е свързана с възможността те да съхраняват превод на Първоучителите, а втората — с ясно установения факт на битуването им в Източна България. Редица проучвания са посветени и на опита за доказване на хипотезата, че определени книги възхождат към единния превод, споменат в Житието на св. Методий, и на извличането на езикови характеристики, свидетелстващи за принадлежността им към преславската книжнина. Задачата на изследователите е много усложнена от различни обстоятелства около източниците: наличие на версии с неутрална лексика и на такива с източнобългарски маркери; наличие на версии, които дават възможност за различни интерпретации относно това нов превод ли е извършен или редакция на стар; текстови разклонения, в които е засвидетелствано редактиране, контаминиране или сверка между различни версии, включително с гръцки; отсъствие на пълни критически издания на повечето Книги. Множеството мнения, материали и огромното количество литература вече са били обект на специален преглед и обобщение нееднократно (вж. например [Thomson 1998; Алексеев 1999]), затова бих искал да оставя дискусиите настрана и да фокусирам вниманието си върху друг въпрос. Той се отнася до втората „пресечна точка“, посочена по-горе, и е свързан с езиковата съпоставка между компилирания в Преслав сборник от старозаветни пророчески книги с тълкувания от една страна и т. нар. чети-текст на първите осем книги от старозаветния канон, възхождащ също към източнобългарски протограф. Могат ли езиковите особености да послужат за установяване на степента на общност между тях? И също: Съставянето на сборник с библейски пророчески книги в Преслав единично усилие ли е или е част от по-широка програма за превод или редакция на старозаветните текстове? Целта на настоящата статия е да потърси посоки, водещи към поне частичен отговор, чрез ексцерпиране на лексика, характерна за Тълковните пророци, от една страна, и за чети-текста на Осмокнижието, от друга. Лексикалните съвпадения биха могли да покажат сходни преводачески или редакторски принципи, въведени

от един и същ кръг книжовници. От особено значение са редките думи, които са център на настоящата работа.

За щастие, в лексикографските справочници, съставени от А. Х. Востоков и И. И. Срезневски, а също и в речника на Фр. Миклошич, е отразена значителна част от лексиката, която е обект на интерес тук, и то въз основа именно преписи, отразяващи възникналите в Преслав версии. Лексикографските справочници са основният източник за ексцерпцията, сверена, коригирана и допълнена по специални изследвания и издания на библейските книги Битие [Михайлов 1912], Изход [Вилкул 2015], Исус Навин [Вилкул 2017], Исаия [Евсеев 1897], Даниил [Евсеев 1905] и др. В по-малка степен можаха да послужат снабдените с индекс и речник издания на Йезекиил [Тасева, Йовчева 2003] и Малките пророци [Златанова 1998], тъй като в основата им стои дефектен кодекс със значителни липси на текст и голям брой вторични четения (грешки, замени и т. н.).

Това, че текстовете от Осмокнижието и тези от Пророческите книги са имали „преславски“ период в своето съществуване, означава, че в тях е наличен типичен маркиран езиков пласт, но и че трябва да се открива общност, сходства, съвпадения помежду им. Те могат да са от типологическо естество, биха могли също така да са и конкретни. Така например в специално свое изследване Т. Славова [2011] изрежда около петдесет лексеми, за които се предполага произход от езика на прабългарите, и които се срещат в старозаветните и новозаветните текстове. Според публикувания от изследователката списък в преписи на Осмокнижието се откриват например *висъръ*, *блѣванъ*, *блѣванъникъ*, *капище*, *ковъчегъ*, *ковъчезъ*, *комърогъ* и *гоморъ*, *коуригъ*, *(ко)тиганъ*, *сокъ* ‘готвено ястие’, *тъма* ‘десет хиляди, безброй’, в Тълковните пророци — *дохъторъ*, *дроугъ* ‘висш сановник’, *кръчагъ*, *кръчни*, *коумиръница*, *сабала*, *сапожънъ*, *сасъгъ*, *сокало* и *сокалкъ*, *сокальчънъ*, *сокачни*, *шарота*, *шаръ*, *таригъ*, а едновременно и в Осмокнижието, и в Тълковните пророци — *капъ*, *колимогъ*, *самъчни*, *сынъ* ‘кула’, за които ще стане дума по-нататък в настоящото изследване, а също и *клобоукъ*, *коумиръ*, *сапогъ*, *хоржгы*, които, като по-често срещани, остават извън неговия обхват и задачи.

Текстовете от състава на Тълковните пророчески книги и на Осмокнижието съвпадат освен това по отношение на използването на типични синонимни средства, засвидетелствани в небиблейски преводни и оригинални произведения, създадени и преписвани от източнобългарски книжовници. Това е и основната характеристика, въз основа на която се установява „преславският“, както бива наричан, лексикален пласт в тях. Тези синонимни средства са добре известни, тук само изреждам част от тези, които са общи за Тълковните пророчески книги и на Осмокнижието: става въпрос за употреба на *дѣла*, *жрѣло*, *коумиръ*, *оржжие*, *пастоухъ*, *племя*, *причастие*, *прозѣвати*, *поустити*, *страна*, *трѣба*, *трѣбъникъ*, *тоукъ*, *тъчниж* и редица други вместо или заедно със съответствия, които биват наричани Кирило-Методиеви, архаични, западнобългарски, охридски, но по същество в големия брой случаи са неутрални — *ради*, *гласъ*, *идолъ*, *колесъница*, *пастъръ*, *колѣно* и *сѣмя*, *наслѣдие*, *наршти*, *посѣлати*,

назънкъ, жертва, олътаръ, лон, тѣкъмо (обобщение на ексцерпирания в различни изследвания материал вж. напр. у [Славова 2002: 46–52]).

Преписите на чети-текста на книгите от Осмокнижието с източнобългарски особености и версията на Пророческите книги с тълкувания показват общност и по отношение на употребата на лексика с по-широко разпространение. Извън обхвата на проучването остават обичайните словоупотреби, както и тези, които се срещат не много често, но в текстове, създадени в различно време и на различни места и затова не са напълно еднозначни (например *врабъ*, *бричь*, *водотеча*, *десити*, *доупль*, *желга*, *оловина*, *пазногълтъ* и др.). От специален интерес тук са по-скоро онези съвпадащи лексеми, които се срещат преди всичко в източнобългарски преводни и оригинални произведения. Ето някои примери:

женима ‘наложница’. Термините *женима* и *женимага* се откриват срещу гр. *παλλακή* или *παίδισκη* в Бит 32:23, 33:1, 2, Съд 8:31, 19:24, 25, Пес 6:8, 9 (чети-превод), Дан 5:2, 3. Терминът е употребен и в Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски [Илиев 2017: 103, 469], а също и в някои ранни небиблейски преводи като напр. Симеоновия Изборник [Богданова и др. 1993: 56], Пандектите на Антиох, Духовни полета от Йоан Мосх (Синайски патерик), юридически текстове, включително Синтагмата от XIV титула без тълкувания с най-ранен препис в Ефремовската кормчая [Максимович 2010: 84] и др. [Срезн. I: 857, LPSGL: 194, СлРЯ 5: 88, СДРЯ III: 245–246]. Вж. също и *женимичиштъ* ‘син на наложница’ в Бит 25:6 и в Хрониката на Малала.

зарокъ ‘ограничение, определение, заповед, поръчение, задание’. Съществителното е засвидетелствано в Изх 5:8, 11, 14; 18 за *σύνταξις*, 9:5 за *ῥος* [Вилкул 2015: 301] и в Дан 6:8, 15 за *ῥοισμός* [Срезн. I: 943–944, LPSGL: 217, СлРЯ 5: 288, СДРЯ III: 343], вж. също *зарочънъ* (*τὰ καθήκοντα*) в Изх 5:13. Известни са ранни употреби в тези значения в Супрасълския сборник (Житие на Конон, л. 30r, срв. [СР 1: 530]), Княжеския изборник [Федер 2008: 99], в сборките със слова на Григорий Богослов (Слово 11, [Будилович 1875: 344b]) и на Йоан Златоуст (Слово 4 от пълната редакция на Златоструй [Срезн. I: 944]), срв. също Диалозите на Псевдо-Кесарий [Милтенов 2006: 190].

капъ ‘образ; вместилище; ножница’. В 2Цар 20:8 и Йез 21:3, 4, 5, 30 *капъ* съответства на *κολέος* ‘ножница’. В тълкуването на Авак 2:19–20 в гръцкия текст е употребена думата *θεός* ‘езическо божество, идол’, но преводачът го е заменил с *капъ* ‘изображение, статуя’ [Златанова 1998: 226]. Лексикографските справочници отбелязват думата в Шестоднева на Йоан Екзарх [Aitzetmüller 1975: 163–164], Супрасълския сборник (включително като референция към Бит 1:26, *по капи нашии и по образю* в Златоустовата Хомилия за Лазар, 154v, вж. [SJS 2: 14–15]), словата на Методий Олимпийски, Мъчението на Екатерина, Хомилиара на Миханович, Успенския сборник [Срезн. I: 1195–1196, LPSGL: 283, СлРЯ 7: 69], вж. също хронографската компилация от съчинения на Секст Юлий Африкан и Георги Синкел [Тотоманова 2008: 279, 646–647].

колимогъ ‘шатра, палатка’. Лексемата е засвидетелствана в Съд 4:11, 7:13, Ис 40:22, за фиксацията в 2Цар 16:22 срв. Тотоманова-Панева 2019: 119, 163.

Обичайно съответствието ѝ е σκηνή, така е и в извънбиблейски източници като Германовия сборник [Мирчева 2004: 137], хронографската компилация от съчинения на Секст Юлий Африкан и Георги Синкел [Тотоманова 2008: 282, 646], Михановичевия хомиляр, преписи на Златоустови творби, Хрониката на Йоан Малала, Мъчението на Арета и тези с него и др. [LPSGL: 298, Срезн. I: 1252–1253, 1260]. **Колимогопоставление** се използва за σκηνοπηγία ‘построяване на шатрите (юдейски празник)’ в Диалозите на Псевдо-Кесарий [Милтенов 2006: 162–163, 199], а **колимоготворецъ** и **колимогошъвьць** се употребяват в архаични преводи на Златоустови хомилии [Горский, Невоструев 1859: 116, 672].

напѣда ‘заплата, надница’. **Напѣда** се употребява неколкократно в Петокнижието (Изх 22:15, Втор 23:18, 24: 14, 15) и веднъж в пророческите книги с тълкувания (Мих 1:7). Среща се в сборки и компилации с източнобългарски произход като напр. Симеоновия Изборник [Богданова и др. 1993: 97], Златоструй (Слова 8 и 80 от кратката редакция [Георгиева 2003: 14d17, 65c30]), Духовни полета от Йоан Мосх (Синайски патерик), Учителното евангелие от Константин Преславски [Срезн. II: 316, LPSGL: 410, СДРЯ V: 178, СлРЯ 10: 170]. Не е ясно дали в този ред трябва да се прибави **навьда** от превода на Йоан Екзарх на De fide orthodoxa от Йоан Дамаскин [Срезн. II: 267, LPSGL: 398]. Лексемите от същия корен се срещат предимно в текстове с източнобългарски произход, срв. съществителното **напъ** ‘наемен работник’, което според речниците се открива не само в Стария завет (Изх 12:45, 22:15, Лев 22:10, Йов 7:1, 14:6), но и в Пандектите на Антиох, словата на Григорий Богослов, Троицкия сборник, Беседите на Григорий Велики, старинни преводи на жития; **напѣта** в същото значение — в Житието на Нифонт; **напѣство** ‘работа като наемен работник’ — отново в словата на Григорий Богослов.

нарокъ ‘приношение, оброк; клетва; проклятие’. **Нарокъ** се използва и в Осмокнижието, и в Пророческите книги — като съответствие на ἀνάθεμα ‘обреченото, оброк, който при неспазване води проклятие’ във Втор 7:26, Съд 1:17, Нав 6:17, 7:1, 11, 12, 13, 22:20, на ἀφόρισμα ‘приношение, оброк’ в Изх 29:24, 26, 36.38, Йез 20:41, на ἀφαίρεμα в същото значение в Изх 35:21 [Вилкул 2015: 315], Чис 15:19, Йез 20:31 [Срезн. II: 323, LPSGL: 411, СлРЯ 10: 218–219]. В превода на Хомилията за Велики петък от Йоан Златоуст в Супрасълския сборник се използва срещу ψῆφος (л. 217r, срв. [CP 1: 921, SJS 2: 310]), с това или друго съответствие се открива например в сборника с 13 слова на Григорий Богослов (Слово 6 [Будилович 1875: 241d]), Симеоновия Изборник [Богданова и др. 1993: 97], Богословието на Йоан Екзарх [Sadnik 1983: 106], Диалозите на Псевдо-Кесарий [Милтенов 2006: 190], Златоструя (Слово 24 от пълната редакция) и др. По-често се среща в други значения като ‘название, наименование’ и ‘граница, предел’.

подъвои ‘странични стълбове на врата’. **Подъвои** (с вариант поради грешка от неразбиране **подъвои**) се използва срещу гр. σταθμός в Изх 12:7, 22 [Вилкул 2015: 324], Съд 16:3, Ис 57:8, в библейския текст на Йез 40:48 и в тълкуванието към гл. 41 и 42 от същата Книга (и в двата случая за ἐλωμῖς). В Паримейника се открива в Прит 8:34 и Изх 12:7. Лексикографските наръчници [Срезн. II:

1051, LPSGL: 597, SJS 3: 104, СлРЯ 15: 223, СДРЯ VI: 545] добавят примери от Пандектите на Антиох, Беседите на Григорий Велики, а у Кирил Туровски и в сборника Мерило праведно употребата е свързана с препратки към библейските текстове. Регистрирана е също в хронографската компилация от съчинения на Секст Юлий Африкан и Георги Синкел, тук отпратката е към Съд 16:3 [Тотоманова 2008: 328, 652], сборника с 13 слова на Григорий Богослов (Слово 11, [Будилович 1875: 341a]), Шестоднева на Йоан Екзарх [Aitzetmüller 1975: 272] и Юдейската война от Йосиф Флавий [Пичхадзе и др. 2004: 240].

поставъ ‘тъкан, плат, платно’. В преписи на Книга Изход **поставъ** стои срещу гр. хапакс $\eta\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ (Изх 31:4, срв. [Вилкул 2015: 326]). В Книга на пророк Исаия с тълкувания думата се използва срещу гр. $\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ (Ис 30:17, 38:12, 59:5, 6, срв. [Евсеев 1897: 99]). Такова е и съответствието в Пандектите на Антиох, а в Духовни полета от Йоан Мосх (Синайски патерик) — $\iota\sigma\tau\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\nu$. В Сборника с 13 слова на Григорий Богослов **поставъ** се среща като еквивалент на $\upsilon\phi\alpha\sigma\mu\alpha$ (Слова 5 и 13 [Будилович 1875: 169d, 374b]). Лексемата е засвидетелствана и в Шестоднева на Йоан Екзарх [Aitzetmüller 1975: 282]. Други фиксации не са регистрирани в Срезн. II: 1259–1260 и LPSGL: 638.

раздоль ‘долина’. **Раздоль** и **раздолие** се срещат в преписи на библейските старозаветни книги в превод на различни съответствия — напр. Бит 23:2 (за $\kappa\omicron\iota\lambda\acute{o}\mu\alpha$), 37:12 ($\kappa\omicron\iota\lambda\acute{\alpha}\varsigma$), Чис 24:6 ($\nu\acute{\alpha}\lambda\alpha$), Нав 17:16 ($\kappa\omicron\iota\lambda\acute{\alpha}\varsigma$), Съд 1:19 ($\kappa\omicron\iota\lambda\acute{\alpha}\varsigma$), Ис 8:19 ($\kappa\omicron\iota\lambda\alpha\sigma\mu\alpha$), 51:1 ($\beta\acute{o}\theta\upsilon\nu\omicron\nu$), Йез 40:38 ($\epsilon\check{\kappa}\rho\upsilon\sigma\iota\varsigma$), тълкуването на Йоил 3:15 ($\phi\acute{\alpha}\rho\alpha\gamma\check{\xi}$), Авд 1:19 ($\kappa\omicron\iota\lambda\acute{\alpha}\varsigma$), Мих 1:4 (също). Два примера са извлечени от старинни преводни жития, един — от патерик, един от хронографската компилация от съчинения на Африкан и Синкел [Тотоманова 2008: 350] и няколко от късни руски текстове (срв. [Срезн. III: 34–35, 153, LPSGL: 775, СлРЯ 21: 187–188]).

рожанъць ‘лък’. Лексемата **рожанъць** (рядко — **рожаникъ**) е предпочетена пред **лжкъ** в Бит 27:3, 48:22 (срв. [Михайлов 1912: 375]), Нав 24:12, също в Йез 39:3, 9 и тълкуванието на този стих, ПлЙер 2:4, 12, Ис 5:28, 51:2, Ос 1:7, Авак 3:9 (срв. [SJS 3: 647, LPSGL: 802, Срезн. III: 140–142, СлРЯ 22: 195, 198]). Среща се и в Псалтира с тълкувания от Теодорит Кирски [Погорелов 1910б: 182]. Небиблейските съчинения, в които се употребява **рожанъць**, са сборникът с 13 слова на Григорий Богослов (Слово 2 [Будилович 1875: 70c]), Диалозите на Псевдо-Кесарий [Милтенов 2006: 165–166], Чудото на св. Георги с българина [Кодов 1969: 143, Ангелов 1955: 172] и Ипатиевската летопис. В Тълковната паляя лексемата е част от старозаветния текст [Славова 2002: 437].

самъчии ‘управител (на двореца)’. Фиксации на титула **самчии** са известни от гръцки и латински извори. Сред домашните източници, в които се среща този прабългаризъм, могат да се посочат руски и южнославянски преписи на библейски книги — вж. напр. Бит 43:15, 16 (за $\acute{o}\ \epsilon\pi\iota\ \tau\eta\varsigma\ \omicron\iota\kappa\iota\acute{\alpha}\varsigma$), 18 (срещу $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\lambda\omicron\varsigma$), 22 (без гр.), 44:1, 4 ($\acute{o}\ \epsilon\pi\iota\ \tau\eta\varsigma\ \omicron\iota\kappa\iota\acute{\alpha}\varsigma$), Ис 36:3, 37:2 (и в двата случая съответствие е $\omicron\iota\kappa\omicron\nu\acute{o}\mu\omicron\varsigma$). Другите примери са извлечени от Супрасълски сборник (Житие на Йоан Мълчаливи, 149г, $\mu\epsilon\iota\zeta\acute{o}\tau\epsilon\rho\omicron\varsigma$, [СР 2: 644]), Житие на Иларион Велики ($\epsilon\pi\iota\tau\rho\lambda\omicron\varsigma$), Житие на Нифонт ($\kappa\omicron\upsilon\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho$), Житие на Евти-

хий по февруарските чети-миней, Лествица [Срезн. III: 256, LPSGL: 822, Славова 2010: 117–125].

сѣнѣ ‘кула’. В преписи на старозаветни книги думата е регистрирана напр. в Бит 11:4, 8 [Михайлов 1912: 382], Пес 8:10, Йер 31:38, Йез 26:4, 9, 27:11. Често се използва заедно със синонима **стлѣпѣ** за превод на *τύρος*, *βῆρις* и *στῦλος*, например в Псалтира с тълкувания на Теодорит Кирски [Погорелов 1910б: 194, 208], Супрасълския сборник [СС: 625, 676], сбирката със слова на Григорий Богослов [Будилович 1875: 82b, 313c, 371a за **стлѣпѣ** и 223a за **сѣнѣ**, Слово 5), хронографската компилация от съчинения на Секст Юлий Африкан и Георги Синкел [Тотоманова 2008: 375, 657–658], Християнска топография (срв. [Срезн. III: 874]; в речника към изданието [Гольшценко, Дубровина 1997] е отразена само думата **стлѣпѣ**, но **сѣнѣ** фигурира в текста — вж. 23г29), Диалозите на Псевдо-Кесарий [Милтенов 2006: 177–178]. **Сѣнѣ** (с вариант **сѣнѣ**) се среща и в други паметници с ранна хронология — Йоан-Екзарховите Шестоднев [Aitzetmüller 1975: 359, 383], Богословие [Срезн. III: 874] и слова [Мирчева 1971: 35613], Златоструй (напр. Слово 26 от кратката редакция [Георгиева 2003: 54с1]), Духовни полета от Йоан Мосх (Синайски патерик), Тълковната палея и др. (вж. [Срезн. III: 620, 874–875, LPSGL: 903–904, 967–968]). Многобройни примери са извлечени от Юдейската война на Йосиф Флавий [Пичхадзе и др. 2004: 395–396].

сѣча ‘клане, сеч, изстребление, убийство; битка, сражение; война’. **Сѣча** и **сѣчь** са засвидетелствани в Чис 21:23, 24 (и в двата случая срещу *φόνος*), 31:21, 27 (срещу *παράταξις*), Нав 10:11 (*πόλεμος*), 20 (κοπή), 11:19 (*πόλεμος*). В Книга на пророк Исаия непълната ексцерпция свидетелства за два примера — в Ис 21:15 (*πόλεμος*, [Евсеев 1897: 107]), в Ис 34:2 (σφαγή). В Книгата на пророк Йезекиил след пълната обработка на дефектното южнославянско копие се наброяват общо 15 примера в библейския текст и тълкуванията [Илиева 2013: 457], а в текста на Малките пророци след същата процедура — три, всички в коментара (към Йоил 3:13, 15, Ав 2:12, [Златанова 1998: 534]). Към този материал могат да се прибавят също **сѣчьнѣ** в Чис 21:23–24, **сѣчище** в 1Цар 14:20 [Тотоманова-Панева 2019: 143], **сѣчьць** и **сѣчьца** в Ис 3:2, 13:5, Йоил 3:9. **Сѣчь** е засвидетелствана и в Синайския псалтир [СР 2: 901]. **Сѣча** и **сѣчь** се срещат в редица старинни български преводи като Симеоновия Изборник [Богданова и др. 1993: 174], Богословието на Йоан Екзарх [Sadnik 1983: 215], хронографската компилация от съчинения Африкан и Синкел [Тотоманова 2008: 376, 658], Диалозите на Псевдо-Кесарий [Милтенов 2006: 48], Хрониката на Йоан Малала, примери са извлечени също от Юдейската война на Йосиф Флавий [Пичхадзе и др. 2004: 399], Житието на Андрей Юродиви [Молдован 2000: 748] и от ранни руски източници [Срезн. III: 903–904, 905–906, LPSGL: 973, СлРЯ 24: 105–113].

сѣтърѣзь ‘обеца’. Употребява се срещу *ἐνότιον* в Бит 24:22, със същото съответствие — и в Изх 32:2, 35:22 [Вилкул 2015: 349], Ис 3:21 [Евсеев 1897: 116], в Чис 31:50 съответствието в гръцкия текст е *ἐμπλόκιον*, в Йез 16:12 и коментара — *τροχίσκος* [Срезн. III: 1264–1265, LPSGL: 1064]. Примери са регистрирани в Шестоднева на Йоан Екзарх [Aitzetmüller 1975: 420], Симеоно-

вия изборник [Богданова и др. 1993: 187], сборника с 13 слова на Григорий Богослов (Слово 5 [Будилович 1875: 220b], препратка към Прит 25:12), Житието на Текла и др., включително в късни преводи с преднамерено архаизирана лексика като т.нар. Номоканон при Великия требник [Цибранска-Костова 2011: 474].

хлѣвина ‘колиба, къща, дом’. Примерите от библейските книги включват Бит 33:17, 35:15, Изх 1:21, 9:19 [Вилкул 2015: 352], Втор 11:20, Йоил 2:9. Лексемата има фиксации в значителен брой съчинения с източнобългарски произход (част от тях вж. напр. в [Срезн. III: 1374–1375, LPSGL 1092, Милтенов 2006: 182]).

штоудъ ‘великан’. Регистрирана е в преписи на старозаветните книги на следните места: Бит 10:8, 9, 14:5, Чис 13:34, Нав 12:4, 13:12, Ис 3:2, 13:3, 49:24, а прилагателното **штоудъскъ** — във Втор 1:28 и Йез 32:11. **Штоудъ**, **штоудовинъ** се използват също в Псалтира с тълкувания на Теодорит Кирски [Погорелов 1910а: 236], сборника с 13 слова на Григорий Богослов (Слово 2 [Будилович 1875: 47а, 81а]), Симеоновия Изборник [Богданова и др. 1993: 196], Паренесиса [Aitzetmüller 1990: 554], Огласителните поучения на Кирил Йерусалимски ([Горский, Невоструев 1859: № 114], 12r), хронографската компилация от съчинения на Секст Юлий Африкан и Георги Синкел [Тотоманова 2008: 402, 660], Пандектите на Антиох, Хрониката на Йоан Малала и др. (срв. [Срезн. III: 1611–1612]).

Лексикалният избор в Пророческите книги с тълкувания и в чети-текста на първите осем старозаветни книги съвпада и по отношение на някои редки думи, срещащи се единствено в съпоставяните текстове или имащи още няколко фиксации според лексикографските наръчници.

вонялица ‘нещо, което излъчва благоухание, ароматно масло, тамян’. **Вонялица** (вариант **вонявица**) превежда **στακτή** в Бит 33:11, 37:25, **θυμίαμα** в Бит 40:11 и **μύρον** в Йез 27:17. Открива се и според някои евангелски преписи в Лук 11:42, където в гръцкия текст стои **ἡδύοσμον** ‘мента’. Другият източник, посочен в речниците, е Житието на Теодор Сикейски [Срезн. I: 300, 301, LPSGL: 73] (срв. и **вонца** в сборника Мерило праведно, [СДРЯ I: 474]).

възвѣжа ‘връзка, кожен ремък (на обувка)’. Еквивалент на **σφυρωτήρ** в Бит 14:23 и Ис 5:27, засвидетелстван и в евангелски преписи двукратно (Мар 1:7, Лук 3:16), където в гръцкия текст е използвана **ἰμάς**. Други примери не са регистрирани в лексикографските справочници (срв. [Срезн. I: 344, LPSGL: 86]), освен този в сборника с 16 слова на Григорий Богослов, където е препратка към Мар 1:7 (СДРЯ II: 25, **прѣвѣжа** в [Будилович 1875: 14b]).

завълити ‘причиня зло, оскърбя, обидя’. **Завълити** е съответствие на **κακόω** в Бит 15:13, Чис 11:11, Нав 24:5, на **θλίβω** в Ис 11:13, 49:26 и на **λιθοβολέω** в Йез 16:40. **Завълити** се открива за **θλίβω** в Ис 19:20, за **ἐνοχλέω** в Дан 6:2, за **ἐκθλίβω** в Мих 7:2 [Срезн. I: 914, LPSGL: 217]. Речниците фиксират употреби на **съзвълити** в Чис 20:15, 24:24, Рут 1:21, Йер 44:27 и на **завълѣние** в Ис 53:4 [Евсеев 1897: 99], Йона 4:6. Фиксациите в небиблейски източници включват **съзвълити** в Богословието на Йоан Екзарх, **завълити** в Житието на Елевтерий [СлРЯ 5: 198] и **завълѣние** в сборника с 16 слова на Григорий Богослов [СДРЯ III: 304].

засовѣтъ ‘напречна греда, резе’. Засовѣтъ е рядка дума в славянската книжнина до XVI в., фиксирана е във Втор 3:5 и Ам 1:5 за $\mu\omicron\chi\lambda\acute{o}\varsigma$, а прилагателното засовитѣ е $\eta\rho\alpha\chi\ \lambda\epsilon\gamma\omicron\mu\epsilon\tau\epsilon\pi\omicron\nu$ в 3Цар 6:32 [Срезн. I: 947, LPSGL: 217, Тотоманова-Панева 2019: 132]. Един от малкото примери, извлечени от старинни текстове, е този от Беседите на Григорий Велики (вж. [SJS 1: 657], за употреби в късни руски съчинения срв. [СлРЯ 5: 298]).

иловѣтъ ‘глинен’. Обикновено илова лаина обозначава $\pi\lambda\acute{\iota}\nu\theta\omicron\iota$ ‘тухли, кирпич’, срв. Бит 11:3 (два пъти, но има копия, които пазят заемката $\pi\lambda\acute{\iota}\nu\theta\epsilon\tau\upsilon$) и Ис 24:23. Съществителното илѣ се открива в някои преписи в Изх 31:5 и единственият друг ранен текст, който го пази, е преводът на едно от словата на Григорий Богослов (Слово 2 [Будилович 1875: 25a] за $\pi\eta\lambda\acute{o}\varsigma$; срв. [СлРЯ 6: 223, 224] за късни примери за илѣ и иловѣтъ от руски текстове).

кроупа ‘брашно’. В това значение думата е засвидетелствана неколкократно в преписи на старозаветни книги като аналог на $\sigma\epsilon\mu\acute{\iota}\delta\alpha\lambda\iota\varsigma$ напр. Изх 29:2, 40 [Вилкул 2015: 308], Лев 2:1, Чис 6:15, Йез 16:13, 19, Ис 1:13, 39:40, 66:3, вж. също употребите в Лев 2:14 за $\chi\acute{\iota}\delta\rho\alpha\ \epsilon\acute{\rho}\iota\kappa\tau\acute{\alpha}$, 4Цар 8:9 и Дан 2:46 за $\mu\alpha\nu\acute{\alpha}\alpha$, $\mu\acute{\alpha}\nu\nu\alpha$ [Срезн. I: 1335, LPSGL: 314]. Други сигурни примери почти отсъстват (вж. Синтагмата от XIV титула без тълкувания с най-ранен препис в Ефремовската кормчая със съответствие $\chi\acute{\iota}\delta\rho\omicron\nu$, [Максимович 2010: 120]). По-често срещана е употребата в множествено число $\kappa\rho\omicron\upsilon\pi\tau\upsilon$ ‘парчета, късове’ — речниците посочват такава напр. в словата на Григорий Богослов, Симеоновия Изборник, словата на Кирил Йерусалимски, Златоструя и др., срв. и $\kappa\rho\omicron\upsilon\pi\iota\zeta\alpha$ в най-ранните евангелски преписи.

лаина ‘строителен материал, тухли, кирпич’. Както бе отбелязано, обикновено илова лаина е съответствие на $\pi\lambda\acute{\iota}\nu\theta\omicron\iota$ или $\pi\lambda\acute{\iota}\nu\theta\epsilon\acute{\iota}\alpha$, но лаина може също така да се използва и без прилагателното — както е напр. в Бит 11:3, Изх 1:14, 5:14, 16, 19, Ис 9:10, 24:23, Йез 4:1 и в коментарите към 4:1-2 и 4:3, Наум 3:14 [Срезн. II: 5, LPSGL: 331], вж. също употребата на $\lambda\alpha\iota\iota\kappa\eta\ \nu\epsilon\tau\omicron\varsigma$ в Изх 5:7, 8, 11, 18 [Вилкул 2015: 309]. В това значение е регистрирана от речниците само в превода на хомилиите на Григорий Богослов (Слова 2 и 11 [Будилович 1875: 25a, 346d] за $\pi\lambda\acute{\iota}\nu\theta\epsilon\acute{\iota}\alpha$).

латѣчка ‘гърне’. Латѣчка (вариант — латѣчы) превежда $\chi\acute{\upsilon}\tau\rho\alpha$ в Лев 11:35, Чис 11:8, Съд 6:19, Йоил 2:6, Мих 3:3, вж. също $\lambda\alpha\tau\epsilon\chi\eta\ \nu\epsilon\tau\omicron\varsigma$ за $\tau\acute{\eta}\varsigma\ \chi\acute{\upsilon}\tau\rho\alpha\varsigma$ в Наум 2:11. Лексикографските нарѣчници добавят пример за употреба на съществителното в Житието на Александър от чети-миней за февруари и в други, значително по-късно възникнали източници [Срезн. 2: 12, СДРЯ IV: 392, СлРЯ 8: 180].

обимо ‘около, наоколо’. Типичен лексикален маркер, който се среща със значителна честота в старозаветните книги — напр. Изх 16:13, 19:12, 25:10, 11, 24, 25, 26:17, 27:17, 28:32, 33, 28:34 (два пъти), 29:16, 21, 30:3, 36:20, 31, 40:19 (срв. [Вилкул 2015: 317]), Втор 25:19, Нав 21:40, Йез 41:10, Йоил 3:11, 12 и предисловието към Книга на пророк Амос [Срезн. II: 508, LPSGL: 465, СлРЯ 12: 53]. Единственият извънбиблейски текст, в който е фиксирана думата според речниците, е Житието на Партений от Чети-миней за февруари.

обръжчъ ‘гривна’. Речниците фиксират употреба на **обръжчъ** в това рядко значение в Чис 31:50, Йез 16:11 и коментара към този стих, Ис 3:19, гръцкото съответствие обикновено е ψέλλιον [Срезн. II: 550–551, LPSGL: 477]. Пример от ранен текст е извлечен от Шестоднева на Йоан Екзарх [Aitzetmüller 1975: 237, вж. също примерите и значенията в СлРЯ 12: 164–165, СДРЯ V: 539].

овоушиѣ ‘долната месеста част на ухото’. **Овоушиѣ** (винаги в съчетание с **оухо** за λόβος τοῦ ὠτός) се използва в Лев 8:23, 24, 14:17, 25 и в Ам 3:12. Други фиксации на думата не са известни.

обѣдъ, **обѣдъ**, **ободъ** ‘пръстен’. В това значение се открива в преписи на Книга Изход (25:11, 13, 14, 26, 26:29, 27:4, 7, 10, 11, 30:4, 36:23), Съдии (8:21, 26) и в пророческите книги с тълкувания — Ис 58:5, Йер 52:18, тълкуването на Ам 1:5 (вж. [Срезн. II: 500, LPSGL: 462, 463, Вилкул 2015: 318]). Няколко примера са извлечени от произведение, приписвано Кирил Туровски [СДРЯ V: 471], срв. също [СлРЯ 12: 28]), но всички те изглеждат като препратки към библейския текст. Срв. също **ободъ** в Княжеския сборник [Федер 2008: 148]. Умалителното **обѣдѣца** ‘обеца’ е известно от хронографската компилация от съчинения на Секст Юлий Африкан и Георги Синкел [Тотоманова 2008: 309]. **Обѣдо** в Супрасълския сборник лексикографите са склонни да превеждат като ‘съкровище, наследство’ [CP 2: 45, СС: 400, SJS 2: 498], но може и да е решение на преводача за небуквален превод.

погрѣвѣникъ ‘хляб, печен чрез заравяне в жарава, в пепел’. Гръцкото ἐγκρυσίας се предава с **погрѣвѣникъ** в Изх 12:39 [Вилкул 2015: 323], Чис 11:8, Йез 4:12 [Срезн. II: 1021, LPSGL: 590]. Открива се и в Похвалата за Йоаким и Мария от Козма Веститор според препис в Макариевите чети-минеи [СлРЯ 15: 201]. Отсъствието на повече фиксации може да се обясни с липсата на гръцкия еквивалент в небиблейски текстове (както свидетелства [Lampe]).

пождъ ‘дно на яма, под; основа, темел; трюм’. Лексемата се използва като превод на ἔδαφος в Йер 31:35 и в тълкуването на този стих, Йез 41:20, на κοιλὴ в Мих 6:2, на βάραθρον в Ис 14:23, а в значението ‘трюм’ — на κατάγαλα в Бит 6:16 [Михайлов 1912: 225], на κοιλὴ в Йона 1:5 и в тълкуването на Йона 1:10. Примери от други текстове не са засвидетелствани в лексикографските наръчници (вж. [Срезн. II: 1080, LPSGL: 603–604, СлРЯ 16: 96]).

прахнѣти ‘превърщам се в прах’. В старозаветни книги на два пъти се използва причастието **непрахнѣтъ** / **непрахлѣтъ** за гр. ἄσηπτος (Втор 10:3, Ис 40:20). Други примери не са извлечени (според [Срезн. II: 414, LPSGL: 436]), освен еднократната употреба на **прахнѣти** в историята за Варлаам и Йоасаф [СДРЯ VII: 478]. Срв. също прилагателното **прахнѣтъ** в Савината книга [CP 2: 352].

притѣкъкъ ‘халка’. Още една лексема, която се използва предимно в старинни преводни текстове. В старозаветните книги стои срещу κρίκος (Изх 26:6, 11, 27:10, 11, 30:6, 37:6, 10, Йов 40: 21), ψαλὶς (Изх 30:4, срв. [Вилкул 2015: 328]), φιδός (Ис 37:29), ἐνώτιον (Йез 16:12 и тълкуванието). Според речниците се среща в ограничен кръг текстове [Срезн. II: 1481, LPSGL: 685]. Пример за нейна употреба се открива в Учителното Евангелие, съставено от Константин Преславски — като превод на κρίκος в препратка към Ис 58:5, а в Хомилията

за Цветница от Йоан Златоуст в Супрасълския сборник (л. 159v, [СР 2: 393]) — на криκίον. Регистрирана е и в Беседата против богомилите от презвитер Козма [Давидов 1976: 235].

прѣвѣсьна ‘везни’. **Прѣвѣсьна** е обичайно съответствие в старозаветни текстове на гр. ζυγός в значение на ‘везни’, напр. в Лев 19:35, Йов 31:6, Ис 40:15, 46:6, Йер 32:10, в текста и тълкуванието на Йез 5:1, в Йез 45:10, в Ам 8:5. Среща се в Псалтира с тълкувания от Теодорит Кирски, срв. също и **прѣвѣсило** [Погорелов 1910а: 245]. Вариантът от тази основа **прѣвѣса** е известен от Супрасълския сборник, няколко ранни жития, Диалозите на Псевдо-Кесарий, където обозначава съзвездието Везни [Милтенев 2006: 254] и др. [Срезн. II: 1625, LPSGL: 720, СДРЯ VIII: 50].

пжгы ‘топка, топче’. Думата **пжгы** по ѱ-основи и **пжгвица** се употребяват срещу гр. ροῖσκος, което означава ‘нар’ и оттам — ‘топка’ и ‘топче, копче’. Що се отнася до библейските книги, примери са екскерпирани от Изх 28:29, 30, 36:33 и Йер 52:23, срв. също **пжгвичьнъ** в Изх 28:29 [Вилкул 2015: 326]. Останалите източници се изчерпват според речниците с Житието на Теодор Сикейски и Житието на Сава от Дометиан [Срезн. II: 1723, LPSGL: 764, СЛРЯ 21: 40]. **Пжгвица** се среща и в Краткия Златоструй (Слово 64 [Георгиева 2003: 144а33]).

тѣскъ ‘приспособление за мачкане на грозде, лин, точило’. Обичайното съответствие на гр. ληνός в библейски преписи е **точило**. В някои евангелия обаче (Мат 21:33, 35:47, Мар 12:1), като и в преписи на старозаветните книги се предпочита синонима **тѣскъ** — Изх 22:29 [Вилкул 2015: 347], Ис 5:2, 16:10, 63:2, Ос 9:2, Йоил 1:17, 2:24, 3:13. Известен е пример за тази словоупотреба от Житието на Никифор от февруарските чети-минеи [Срезн. III: 1094], както и от сборника със слова на Григорий Богослов (Слово 6 [Будилович 1875: 234с]).

жѣсница ‘гъсеница’. В тази форма, без начално г-, думата се среща в Лев 11:22, в Йоил 1:4 (в библейския текст веднъж и три пъти в тълкуванието), 2:25, в Ам 4:9 и в коментара към 5:5 със съответствие **ка̀млѣ**. Речниците посочват също и пример от краткия Златоструй (Слово 40), където се използва в отпратка към Йоил 2:23-25 ([Срезн. III: 1301] под **оу̀сѣсница**), но всъщност фиксациите са най-малко две (срв. [Георгиева 2003: 3d32, 128a35-36]).

Разгледаните общи места между Тълковните пророчески книги и чети-текста на Осмокнижието по отношение на лексиката не винаги могат да се класифицират еднакво.

В едни случаи може би дадени словоупотреби са резултат от редакция, както при двойката **илова лаина** — **плинѣгы** (гърцизмът би следвало да е първичен). В други случаи изглежда, че няма как да не са били част от първоначалния превод, както е при повечето от посочените редки думи и хапакси (отговарят на една и съща гръцка дума, фиксирани са само или почти само в Стария завет).

Различно е и разпространението на лексемите от този пласт в текстове, създадени до XV в. Едни остават ограничени до старозаветните Книги (например **овоу̀шиѣ**, **погребѣвникъ**, **пождъ**) или имат още една-две фиксации в текстове с източнобългарски архетип (например **вонялица**, **възвѣжа**, **завѣлѣти**, **крупѣ**,

лина, обиню, прахнѣти, притѣкъ, прѣвѣсьна, тѣскъ, жѣница). Втори са типични за по-голям брой произведения с преславски произход (синонимните варианти, както и например разгледаните женима, зарокъ, капъ, колимогъ, напѣда, нарокъ, подѣвои, поставъ, раздоль, рожанъць, самѣчни, сынъ, сѣча, оусерасъ, хлѣвина, штоудъ). Трети се появяват не само в ранни текстове, но и в по-късни, включително руски (например засовъ, илъ и иловъ, латъка, обржчъ, пжгы, раздоль, сѣча, оусерасъ).

Тези класификации обаче, трябва да признаем, са плод на съвременния опит и методи да се групира и осмисли даден езиков материал. За преписвача, редактора, преводача от края на IX или началото на X в. е важно да предаде своя източник по най-добрия възможен начин посредством употребяваните от него и неговите съвременници езикови средства. Тези езикови средства остават маркери за стила на редактора или преводача и за принципите, които той спазва, независимо от по-късното си отпадане или утвърждаване в книжовната практика. В този смисъл извлечените лексеми, макар и разнородни, се обединяват от стойността им на маркер, на индивидуализиращ белег, диференциращ и групиращ признак. Те свидетелстват не само за сходно време и място на обработка на разгледаните старозаветни книги (което е ясно от използването на прабългаризми и на типични синоними), но съдържат и сведения за стила, заложен в преславските им протографи: особено впечатляващи са съвпаденията с текста на словата на Григорий Богослов — проучването им в съпоставителен план трябва да продължи с мисъл за това, че те може са резултат от труда на един и същи кръг книжовници.

В заключение, възможен отговор на поставените в началото на работата въпроси. Могат ли езиковите особености да послужат за установяване на степента на общност между Тълковните пророчески книги и чети-текста на Осмокнижието? Да, но за по-категорични заключения е необходимо извършването на критически издания и съставянето на гръцко-славянски индекси, които да покажат още по-ясно съвпаденията като брой и значимост. Компилирането на сборник с библейски пророчески книги в Преслав единично усилие ли е или е част от по-широка програма за превод или редакция на старозаветните текстове? Разгледаният материал засилва усещането, че по старозаветните книги *може* да е работено едновременно — по всичко личи, че ако не цялата, то значителна част от съвпадащия кръг лексика е въведена в текстовете в техния „преславски“ период.

ИСТОЧНИКИ

- Богданова С., Вълчанов В., Досева Ц., Иванов С., Ралева Цв., Христова В., Янева П. Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 2. Речник-индекс. София: Издателство на Българската Академия на науките, 1993. 219 с.
- Будилович А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века. Санкт-Петербург: Отделение русского языка и словесности Императорской Академии наук, 1875. 285 с.
- Вилкул Т. Л. Книга Исход. Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI веков. М.: Квадрига, 2015. 368 с.

- Вілкул Т.* Книга Ісуса Навина. Давньослов'янський четій текст за списками XIV-XVI століть. Упорядкування та вступна стаття Тетяни Вілкул [Київське християнство. Т. 9]. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 288 с.
- Георгиева Т.* Златоустрий от XII век. Силистра: РИТТ, 2003. 340 с.
- Гольшєнко В. С., Дубровина В. Ф.* Книга нарицаема Козьма Индикоплов. Издание подготовили В. С. Гольшєнко, В. Ф. Дубровина. М.: Индрик, 1997. 774 с.
- Давидов А.* Речник-индекс на презвитер Козма. София: Издателство на Българската Академия на науките, 1976. 375 с.
- Евсєев И.* Книга пророка Исаяи в древнеславянском переводе. СПб.: Печатня С. П. Яковлева, 1897. 322 с.
- Евсєев И.* Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты. М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. 183 с.
- Златанова Р.* Книга на дванадесетте пророци с тълкования. (Старобългарският превод на Стария Завет. Под общата редакция на Св. Николова. Т. I.) София: Акад. издателство „Проф. Марин Дринов“, 1998. 612 с.
- Илиев Ив. Ив.* Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарски превод. София: Институт за литература при БАН, 2017. 425 с.
- Максимович К. А.* Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Составил Кирилл А. Максимович. Научный редактор Людвиг Бургманн. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft e.V., 2010. 584 S.
- Молдован А. М.* Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. М.: Азбуковник, 2000. 759 с.
- Пичхадзе А. А., Макеєва И. И., Баранкова Г. С., Уткин А. А.* „История Иудейской войны“ Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. Т. 2. М.: Языки славянской культуры, 2004.
- Погорелов В.* Чудовская Псалтырь XI века, отрывок Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. СПб.: Отделение русского языка и словесности Императорской Академии наук, 1910а. 276 с.
- Погорелов В.* Словарь к толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Варшава, 1910б. 245 с.
- Тасєва Л., Йовчєва М.* Книга на пророк Иезекиил с тълкования. Подбор на гръцкия текст: Т. Илиєва. (Старобългарският превод на Стария Завет. Под общата редакция на Св. Николова. Т. 2.) София: Кирило-Методиевски научен център — БАН, 2003. 454 с.
- Федер У.* Кънажии изборникъ за възпитание на канартикина. Т. 1. Увод и показалци. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий, 2008. 249 с.
- Aitzetmüller R.* Das Hexameron des Exarchen Johannes. Bd. 7. Graz: Akademische Druck u.- Verlagsanstalt, 1975. 515 S.

СЛОВАРИ

- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Т. I–III. СПб.: издание Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, 1893–1903.
- СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. I–XII. М.: Русский язык; Азбуковник, 1988–2019–.
- СР — Старобългарски речник / Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I. София: Издателство „Валентин Траянов“, 1999. 1120 с.; Т. II. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2009. 1328 с.
- СлРЯ — Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1–31. М.: Наука; Азбуковник; Нестор-История; ЛЕКСРУС, 1975–2019–.
- ССС — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М.: Русский язык, 1994. 842 с.
- Lampe — *Lampe G. W. H.* A Patristic Greek Lexicon. Oxford: Oxford University Press, 1961. 1568 p.
- SJS — Slovník jazyka staroslovinského — Lexikon linguae palaeoslovenicae / Hlav. red. J. Kurz, Z. Hauptova. Т. 1–4. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1958–1997.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеев А. А.* Текстология славянской Библии. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999. 254 с.
- Димитрова М.* Песен на Песните в средновековни славянски кирилски ръкописи: преводни съответствия на гръцкия текст в Септуагинта. // Онгъл. Електронно списание. 2019. Год. XI. Бр. 16. С. 302–353 [http://www.spisanie.ongal.net/broi16/8_mdimitrova.pdf] (последно посещение 05.05.2020).
- Милтенов Я.* Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София: Авалон, 2006. 590 с.
- Михайлов А. В.* Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Варшава: тип. Варшав. учеб. окр., 1912. 460 с.
- Славова Т.* Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София: ПАМ, 2010. 342 с.
- Славова Т.* Прабългаризми в старобългарския превод на Библията // Следите на словото. Юбилеен сборник в чест на 60-год. на проф. дфн Д. Иванова. Пловдив, 2011. С. 64–74.
- Тотоманова А.-М.* Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008. 684 с.
- Тотоманова-Панева М.* Книги Царства в славянската хронографска традиция (Кирило-Методиевски студии. Кн. 27). София: Кирило-Методиевски научен център — БАН, 2019. 212 с.
- Цибранска-Костова М.* Покаяната книжина на Българското средновековие IX–XVIII век. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2011. 556 с.
- Sadnik L.* Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. (Monumenta linguae slavicae, 5). Bd. 4. Freiburg: U. W. Weiher, 1983. 279 S.
- Thomson F. J.* The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. Ljubiana : Sloven. akad. znanosti in umetnosti ; Sheffield : Sheffield acad. press, 1998. P. 605–920.